

Marek Kołyszko

**DEWOCJONALIA Z KOŃCA XVI-XVIII WIEKU
POCHODZĄCE Z BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH
NA TERENIE POLSKI**

(stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu Mikołaja Kopernika

MAREK KOŁYSZKO

**DEWOCJONALIA Z KOŃCA XVI–XVIII WIEKU
POCHODZĄCE Z BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH
NA TERENIE POLSKI**

**(stan zachowania, identyfikacja,
zagadnienia konserwatorskie)**

RECENZENCI
Andrzej Koss
Andrzej Wyrwa

REDAKCJA I KOREKTA
Magdalena Szczepańska

KONCEPCJA OKŁADKI
Marek Kołyszko

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2013

ISBN 978-83-231-3104-5

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

REDAKCJA: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. (56) 611 42 95; fax (56) 611 47 05

wydawnictwo@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

DYSTRYBUCJA: ul. Reja 25, 87-100 Toruń
tel./fax (56) 611 42 38
books@umk.pl

DRUK: Wydawnictwo Naukowe UMK
ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. (56) 611 22 15

SPIS TREŚCI

WSTĘP	9
Zagadnienia ogólne	11
Próba określenia charakteru źródeł	11
Zakres terytorialny	14
Zakres czasowy	14
Stan badań	16
1. DEWOCJONALIA	22
1.1. Krzyżyki	22
1.2. Kapsuły	62
1.3. Medaliki	76
1.3.1. Medaliki maryjne	84
1.3.1.1. Medaliki z Matką Boską i Chrystusem	84
1.3.1.2. Medaliki z Matką Boską, Chrystusem i krucyfiksem ...	86
1.3.1.3. Medalik z inicjałem maryjnym i inicjałem IHS	87
1.3.1.4. Medaliki z Matką Boską i parą serc	88
1.3.1.5. Medaliki z Matką Boską i bł. Stanisławem Kostką	88
1.3.1.6. Medalik z Matką Boską i św. Alojzym Gonzagą (?)	89
1.3.1.7. Medalik z Matką Boską i śś. biskupami Wojciechem i Stanisławem	89
1.3.1.8. Medaliki z Matką Boską Częstochowską	89
1.3.1.8.1. Medaliki Matki Boskiej Częstochowskiej i Anioła Stróża	90
1.3.1.8.2. Medalik z Matką Boską Częstochowską i św. Barbarą	91
1.3.1.8.3. Medalik z Matką Boską Częstochowską i św. Ignacym Loyolą	92
1.3.1.8.4. Medalik z Matką Boską Częstochowską i św. Janem Nepomucenem	93
1.3.1.9. Medaliki z Matką Boską Loretańską	94
1.3.1.9.1. Medaliki z Matką Boską Loretańską i krucyfiksem	95

1.3.1.9.2. Medalik z Matką Boską Loretańską i Domkiem Loretańskim	96
1.3.1.9.3. Medalik z Matką Boską Loretańską i św. Rodziną	96
1.3.1.10. Medaliki z Matką Boską Karmelitańską (z Góry Karmel, Szkaplerzną) i św. Józefem	97
1.3.1.11. Medaliki z Matką Boską z Cell	98
1.3.1.11.1. Medalik z Matką Boską z Cell (Mariazell) i (?) ...	99
1.3.1.11.2. Medaliki z Matką Boską z Cell (z Mariazell) i św. Janem Nepomucenem	99
1.3.1.12. Medaliki z Matką Boską Większą z bazyliki patriarchalnej w Rzymie i św. Józefem	100
1.3.1.13. Medalik z Matką Boską z Pilar (Nostra Signora del Pilar) i św. Jakubem	101
1.3.1.14. Medalik z Matką Boską Wspomożenia Wiernych (Passawską) i św. Florianem	102
1.3.1.15. Medalik Matki Boskiej Dobrej Śmierci	103
1.3.1.16. Medalik ze sceną Zwiastowania NMP? i św. Antonim Padewskim	104
1.3.1.17. Medalik z Apokaliptyczną Niewiastą Obleczoną w Słońce i (?)	105
1.3.1.18. Medaliki z Matką Boską Niepokalanie Poczętą	105
1.3.1.18.1. Medaliki z Matką Boską Niepokalanie Poczętą i monstrancją, kielichem, hostią oraz z glorią z inicjałem IHS	105
1.3.1.18.2. Medalik z Matką Boską Niepokalanie Poczętą i prorokiem Eliaszem	108
1.3.1.18.3. Medalik z Matką Boską Niepokalanie Poczętą i św. Ignacym Loyolą	108
1.3.1.19. Medalik z Matką Boską Siedmiu Boleści i św. Filipem Benicjuszem	112
1.3.1.20. <i>Pietà</i>	113
1.3.1.20.1. <i>Pietà</i> i (?)	113
1.3.1.20.2. <i>Pietà</i> i św. Jan Nepomucen	113
1.3.2.1. Koronarki	114
1.3.2.1.1. Medalik upamiętniający koronację figury Matki Boskiej Łąkowskiej z 4 czerwca 1752 roku i ze św. Franciszkiem (Ksawerym?)	115
1.3.2.1.2. Medalik upamiętniający koronację figury Matki Boskiej Jarosławskiej 8 września 1755 roku i ze św. Franciszką Ksawerym	115
1.3.2.1.3. Medalik upamiętniający koronację figury Matki Boskiej Rzeszowskiej 8 września 1763 roku	116

1.3.3. Medaliki z ikonografią hagiograficzną	117
1.3.3.1. Medalik z inicjałem IHS w płomienistej glorii i profilem św. (?)	117
1.3.3.2. Medaliki ze św. Anastazym i św. Wenancjuszem	117
1.3.3.3. Medaliki ze św. Brygidą i św. Katarzyną Szwedzką	118
1.3.3.4. Medaliki z przedstawieniem Świętej Rodziny i św. Antoniego Padewskiego	120
1.3.3.5. Medaliki ze św. Franciszkiem z Asyżu i św. Antonim Padewskim	123
1.3.3.6. Medalik z przedstawieniem św. Franciszka i św. Dominika	123
1.3.3.7. Medalik z przedstawieniami św. Ignacego Loyoli i bł. Franciszka Borgii	124
1.3.3.8. Medaliki z przedstawieniem św. Ignacego Loyoli i św. Alojzego Gonzagi	124
1.3.3.9. Medaliki z przedstawieniem św. Ignacego Loyoli i św. Franciszka Ksawerego	126
1.3.3.10. Medalik z przedstawieniem św. Ignacego (Antiocheńskiego), św. Franciszkiem i św. Tomaszem z Akwinu	128
1.3.3.11. Medalik z przedstawieniami św. Ignacego Loyoli i św. Jana Franciszka Regis	129
1.3.3.12. Medalik ze św. Jerzym i Michałem Archaniołem	129
1.3.3.13. Medalik z Michałem Archaniołem	130
1.3.3.14. Medaliki św. Benedykta	132
1.3.4. Medalik z przedstawieniem papieża Klemensa VIII i ss. Piotra i Pawła	139
1.4. Kaplerze – ryngrafy	140
1.5. Sznury modlitewne (różańce, koronki)	152

2. PROBLEMATYKA KONSERWATORSKA DEWOCJONALIÓW WYKONANYCH Z METALI POZYSKANYCH W WYNIKU BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

2.1. Teoretyczne podstawy konserwacji zabytków archeologicznych	170
2.2. Dokumentowanie przebiegu prac konserwatorskich	180
2.3. Typy zjawisk korozyjnych zachodzących w glebie	185
2.4. Konserwacja dewocjonaliów wykonanych ze stopów żelaza	192
2.5. Konserwacja dewocjonaliów wykonanych z miedzi i jej stopów: brązów i mosiądźców	203
2.6. Konserwacja dewocjonaliów wykonanych ze stopów cyny	214
2.7. Konserwacja dewocjonaliów wykonanych ze stopu ołowiu	218
2.8. Konserwacja dewocjonaliów wykonanych ze stopów złota	224

2.9. Konserwacja dewocjonałów wykonanych ze stopu srebra	226
2.10. Warunki przechowywania dewocjonałów po pracach konserwatorskich	231
3. ZNACZENIE DEWOCJONAŁÓW W POZNANIU OBYCZAJOWOŚCI POLSKIEJ KOŃCA XVI–XVIII WIEKU	235
3.1. Funkcja	235
3.2. Chronologia	241
3.3. Pochodzenie	243
ZAKOŃCZENIE	248
TABELE	253
Katalog krzyżyków	255
Katalog kapsuł	264
Katalog medalików	265
Katalog kaplerzy	281
Katalog sznurów modlitewnych	283
SPIS RYCIN	289
LITERATURA	294
SUMMARY	315

WSTĘP

Przez długi czas autor rozważał koncepcję przedstawienia tematu i układu pracy. Rezultatem ostatecznej decyzji jest jej podział na dwie części. W pierwszej podjęto próbę systematyzacji i analizy zbioru dewocjonaliów pozyskanych podczas badań stanowisk archeologicznych. Część ta jest poświęcona analizie zabytków (źródeł archeologicznych) – dewocjonaliów wykonanych przede wszystkim z metali. Druga część traktuje o problematyce konserwatorskiej. Część pierwsza stanowi próbę usystematyzowania dewocjonaliów znanych autorowi z autopsji oraz z opracowań archeologicznych źródeł. Źródła te zostały omówione w rozdziałach traktujących o krzyżykach, kapsułach, medalikach, kaplerzach i różańcach. W odniesieniu do wydzielonych kategorii zabytków podjęliśmy próbę wyjaśnienia genezy idei i formy tej specyficznej kategorii zabytków oraz przedstawionych na płaszczyznach dewocjonaliów treści, ewentualnych ustaleń warsztatowych i chronologicznych. Nie wszyscy badacze udostępniili do badań odkryte przez siebie dewocjonalia¹. Część z nich znana jest autorowi dzięki udzielanym archeologom konsultacjom konserwatorskim i identyfikacyjnym. Analizy statystyczne z uwagi na ograniczony dostęp do tej kategorii źródeł oraz z powodu niekontrolowanych eksploracji stanowisk archeologicznych w skali ogólnej są nieprecyzyjne. Wskazówki statystyczne prezentujemy jedynie w odniesieniu do całkowicie przebadanych nekropolii. Zaproponowany podział i kolejność obu części pracy nie odzwierciedlają kolejności toku postępowania w odniesieniu do obiektów pozyskanych w wyniku badań archeologicznych. Ich analiza, a czasami poprawna identyfikacja możliwa jest dopiero po przeprowadzeniu prac

¹ Często w Polsce przedmioty pochodzące z wykopalisk traktowane są jak prywatna własność odkrywców i przez wiele lat odwleka się ich publikację. Ostatnio zaczyna podnosić się te naganne formy zachowań wobec dóbr stanowiących własność całego społeczeństwa (Skrok 2005, s. 363).

konserwatorsko-restauratorskich, w wyniku których następuje usunięcie nawarstwień korozyjnych utrudniających rozpoznanie obiektu i odczytanie inskrypcji. Przeważającą część dewocjonaliów stanowią medaliki i krzyżyki, które zawierają skrótów literowe. Znaczenie tego typu źródeł jest według autora takie jak źródeł numizmatycznych i – podobnie jak w przypadku monet – prace konserwatorskie powinny odbywać się w ścisłej współpracy ze specjalistami tej marginalnie jeszcze traktowanej dyscypliny wiedzy lub przynajmniej być z nimi konsultowane. Taka synchroniczna współpraca jest możliwa; doskonale sprawdziła się w pracach przy konserwacji cennych zespołów monet, wówczas też wypracowano interdyscyplinarną kooperację. Można ją uznać za modelową (Jaworski, Kołyszko, Misiewicz 2008; Kołyszko 2008). Idealnym rozwiązaniem jest połączenie obu umiejętności konserwatorskich i wiedzy specjalistycznej na temat dewocjonaliów. Dewocjonalia to źródła, zabytki archeologiczne niewielkich rozmiarów, stąd warsztat pracy konserwatora takich i o podobnym charakterze zabytków nie jest szczególnie rozbudowany. Pierwszy rozdział drugiej części traktuje o doktrynalnych założeniach konserwatorskich dotyczących prac przy zabytkach archeologicznych, stanowi wprowadzenie do tematu lub przypomnienie o obowiązujących ograniczeniach w postępowaniu konserwatorskim. Często zleceniodawcy prac konserwatorskich lub ich wykonawcy o nich nie pamiętają lub co gorsza nie mają pojęcia o ich istnieniu, co prowadzi do nieporozumień, a w efekcie najczęściej do trwałego uszkodzenia zabytku. Kolejne rozdziały stanowią przegląd stosowanych metod prowadzenia prac konserwatorskich, wyselekcjonowanych i sprawdzonych w praktyce konserwatorskiej. Rozważania te przedstawiono w odniesieniu do kategorii surowcowych, z których wykonano pozyskane – przeważnie w wyniku planowych badań archeologicznych – dewocjonalia. Niezwykle ważne zagadnienia przechowywania zbiorów zostały omówione w ostatnim rozdziale części drugiej.

ZAGADNIENIA OGÓLNE

Próba określenia charakteru źródeł

Podstawą naszych rozważań są dewocjonalia. Należą do nich źródła archeologiczne, którymi są przedmioty służące do spełniania prywatnych praktyk religijnych, pobudzenia uwagi i wyobraźni wiernych, przeznaczone do noszenia przewieszane przez pas lub zawieszane na szyi: krzyżyki, różańce, agnuski, ryngrafy, medaliki i obrazki. Przedmioty te są sakramentaliami po błogosławieństwie lub poświęceniu i zalicza się je do przedmiotów kultu (Pietrzak 1995, s. 1226; Korolko 1999, s. 135). Wyraz „dewocjonalia” pochodzi od łac. *devocere* oznaczającego ‘poświęcić, przeznaczyć na ofiarę’ (Pietrzak 1995, s. 1226) lub od łac. *devotionalia* – ‘pobożne ćwiczenia’ (Korolko 1999, s. 135). Omawiane dewocjonalia są specyficznymi źródłami, w odniesieniu do których nie zachodzi konieczność badania ich autentyczności (Topolski 1984, s. 360–366). Większość z nich pochodzi z badań archeologicznych i tkwią one w określonym kontekście, zasadniczo związanym z obrzędkiem pogrzebowym. W omawianym okresie poza skromnymi ceremoniami dochodziło do niezwykle rozbudowanych uroczystości pogrzebowych. Kilka wieków wcześniej, w XIV stuleciu, zabraniano wyposażać zmarłych w kosztowności, a chowano ich w skromnych trumnach lub nawet bez nich – w tekstylnych całunach. Miało to odróżniać taki skromny pochówek od pogańskich, bogato wyposażanych grobów (Gloger 1974, t. IV, s. 54; Kuchowicz 1992, s. 345). Skromnie kazali chować się wszyscy polscy królowie z wyjątkiem Jagiellonów (Gloger 1974, t. IV, s. 57). Jednak w okresie baroku doszło do wykształcenia się nieznaney w poprzednich epokach pompy pogrzebowej. *Pompa funebris* w tym czasie przypominała teatralne widowisko o ustalonym porządku. Początkowo według niej organizowano pochówki osób zamożnych. Z czasem szlachecką formę pogrzebową zaczęło naśladować mieszczaństwo (Kuchowicz 1992, s. 347). Rozbudowany scenariusz barokowych pogrzebów osłabiał ból związany z ostatecznym odejściem bliskich. Literatura, w której są one omawiane, jest pokaźna (Gloger 1974, t. IV, s. 53–58; Bystroń 1976, t. II, s. 98–118; Tazbir 1978; Kuchowicz 1992, s. 332–349; Kizik 1998, 2001; Drążkowska 2008, s. 29–38). Interesujące jest to, że w opisach *pompa funebris*, zapisach testamentowych i stosunkowo dokładnie omawianej procedurze wyposażania

zmarłej osoby w zaświaty nie ma informacji o specyficznych aportach, jakimi są dewocjonaalia umieszczane w trumnach ze zmarłymi (Testamenty 1997). Kwerenda w dostępnych archiwaliach nie naprowadziła na ślad stosowania takich praktyk, a w jednym przypadku nawet jakby im przeczyła. W zapisie testamentowym wśród ruchomości pozostawionych bliskim spadkodawca Adam Konarzewski poleca wręcz potomnym, aby pozostawione w spadku krzyżyki („karawackie”) chronić niczym klejnoty (Brzeziński 1869, s. 43–44). Zwyczaj ten jednak był praktykowany, o czym świadczą informacje odnotowane przez badaczy kultury ludowej. O wyposażeniu zmarłego w okolicach Chrzanowa, Białegostoku i Siedlec w koronki, różaniec, medaliki, krzyżyk lub szkaplerze pisze Adam Fiszer (Fiszer 1921, s. 167–168). Zwyczaj opłatania różańcem rąk zmarłego złożonego w trumnie odnotowano na Śląsku (Simonides 1988, s. 138). We Francji i we Włoszech znane są relacje o przedmiotach codziennego użytku, które składano do trumien ze zmarłymi (di Nola 2006, s. 266). Wśród omawianych poniżej dewocjonaaliów wszystkie są zawieszzeniami, spośród których wyróżniają się krzyżyki i medaliki. Te ostatnie są zresztą zaliczane przez niektórych badaczy do jednej grupy zawieszek religijnych, do medalików „w formie krzyżyka” (Białobłocki 1992, s. 164). Na płaszczyznach tych przedmiotów znajdują się przedstawienia plastyczne, inskrypcje i skróty literowe. Wartość poznawcza medalików i krzyżyków opatrzonych przedstawieniami plastycznymi i inskrypcjami jest zbliżona do wartości źródeł numizmatycznych. Zwłaszcza medaliki religijne, przede wszystkim te z umieszczanymi sporadycznie datami, formalnie przypominają monety. Cechą wyróżniającą takie medaliki są uszka lub wypustki umieszczane na zewnątrz krawędzi medalików lub otwór przebity pod zewnętrzną, górną krawędzią.

Zakwalifikowanie dewocjonaaliów *en masse* do odpowiedniej dyscypliny nauk historycznych jest zadaniem trudnym. Medaliki i krzyżyki z uwagi na podobieństwa formalne zawartych w nich treści można zaliczyć do poszerzonej definicji numizmatyki (Białobłocki 1992, s. 161; Szymański 2002, s. 550). Zwłaszcza medaliki wpasowują się do zbioru przedmiotów „monetopodobnych”. Tak jak one wykonywane są z metali, w podobnych technikach, są zazwyczaj koliste i bez uszka lub otworu przypominałyby monety. O ile funkcja medalików różni się od funkcji monet, bo medaliki nie są pieniędzmi, to monety wprost przeciwnie – mogą występować i często występowały w formie zawieszek (zob. Balogh-Horwath 1983, ryc. V–IX), a nawet medalików, np. w Galicji złote monety z wizerunkiem Matki Boskiej